

ЗАВЛАДЯНАТА ДЪРЖАВА: В ТЪРСЕНЕ НА АНТИКОРУПЦИОННИ РЕЗУЛТАТИ

Policy Brief No. 144, април 2024 г.

Ескалиращото геополитическо напрежение, довело до нарастване на несигурността в целия свят и до опустошителните войни в Украйна и Близкия изток, застрашава развитието на демокрацията и доброто управление. Предизвикателствата към установените принципи на международната общност от страна на членове на Съвета за сигурност на ООН като Русия и Китай окуражават авторитарни и клептократични режими в борбата им срещу демократизацията и върховенството на правото. По този начин се **отслабва действието на многостранните антикорупционни споразумения** като Конвенцията на ООН срещу корупцията, Конвенцията на ОИСР за борба с подкупването на чужди длъжностни лица в международните търговски сделки, както и прилагането на стандартите за върховенство на правото при разширяването на Европейския съюз (ЕС).^{1,2}

Възходът на стратегическата корупция

Провокациите срещу международния правов ред доведоха до политическо разделение и в демократичните държави в Европа и по света. Напредъкът в изграждането на антикорупционен капацитет на публичните институции, създаден през последните три десетилетия, е под заплаха от възраждащите се

¹ През 2023 г. светът отбеляза **20 години от приемането на Конвенцията на ООН срещу корупцията**, а ЕС отбеляза същата годишнина на своите **антикорупционни правила** и на все още незавършения процес на разширяване към **Западните Балкани**. През 2024 г. **Конвенцията на ОИСР за борба с подкупването на чужди длъжностни лица в международните търговски сделки** отбеляза своята 25-годишнина.

² ОИСР, **Конвенция за борба с подкупването на чужди длъжностни лица в международните търговски сделки**, 1997 г.

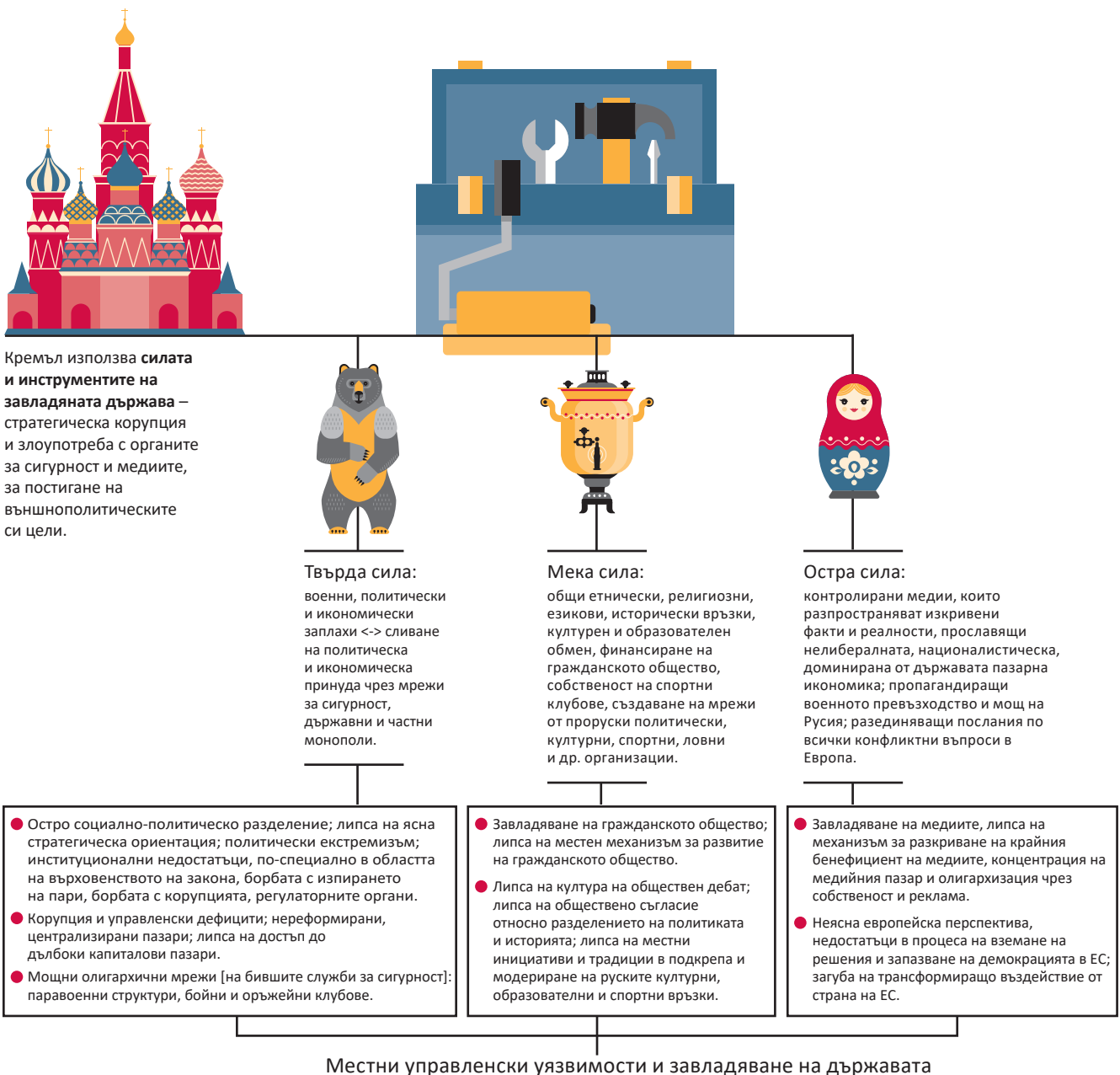
ОСНОВНИ ИЗВОДИ:

- През 2023 г. административната корупция в България **достигна трети връх за последните две десетилетия**, като при 30% от гражданите и една четвърт от компаниите има засилен корупционен натиск и повишено лично участие в корупция. Липсата на резултати в редица **знакови случаи на завладяване на държавата** става още по-тревожна на фона на новите данни за търговия с (криминално и политическо) влияние в съдебната система, както и от **неработещите регулаторни и специализирани антикорупционни институции**.
- Отслабена е способността на България да гарантира икономическата си сигурност срещу **стратегическата корупция, която Русия използва като инструмент за натиск в Европа**. Защитата на демокрацията в страната изисква да се даде приоритет на две паралелни политики: разкриване и противодействие на механизмите, чрез които Кремъл подхранва политическата корупция, и по-ефективно прилагане на мерките срещу изпирането на пари, с **акцент върху незаконните финансови потоци в енергийния сектор**.
- Тъй като прилагането на антикорупционното законодателство в страната е неефективно и избирателно, е необходимо да се използва мандатът на **Европейската прокуратура**, като той следва да бъде разширен, за да обхване и **нарушенията на санкциите на ЕС** срещу Русия.
- Антикорупционните реформи трябва да станат действителен, а не декларативен приоритет за правителството. Неотдавнашните **изменения на Конституцията** имат потенциала да засилят съдебната и политическата отчетност. Необходим е рестарт на контролната система от **регулаторни и правоприлагащи органи**.
- Стратегическата корупция и завладяването на държавата са предизвикателства за целия Европейски съюз, като България едва ли може да бъде посочена като най-големия нарушител. ЕС трябва значително да увеличи усилията и капацитета си за справяне с тях чрез **изграждане на коалиции за стратегическо противодействие на корупцията**. Битката срещу нарастващия глобален авторитаризъм може да се спечели само чрез активното участие на **реформатори–политици**, гражданското общество, частния сектор и международните партньори.

популистки искания за „твърда ръка“ в управлението. И все пак уроците от този период са, че отговорните и прозрачни публични институции и гражданската активност са в основата на сигурността, а не обратното. Това мотивира Европейската комисия и страните от ЕС да засилят своята солидарност и способност за единни действия, както в рамките на Съюза, така и със съседните страни, чрез нови политики в областта на отбраната, икономическата сигурност и борбата с корупцията, както и чрез разширяване на перспективите за членство на Украйна, Молдова и Грузия.

Противодействието на корупцията в България е неразривно свързано с международните ангажименти на страната и е резултат от два противоположни фактора. Публично-частното партньорство на реформаторски сили в страната и международната подкрепа успяха да доведат до включване на борбата с корупцията в националния дневен ред, да създадат значителен експертен и институционален капацитет и да усъвършенстват редица законови стандарти. Техните усилия, обаче, не бяха консолидирани поради липсата на политическа воля и непрекъснатия натиск за подчиняване на съдебните,

Фигура 1. Инструменти за стратегическа корупция и икономическа принуда на Кремъл

Източник: Център за изследване на демокрацията.

регулаторните и специализираните антикорупционни институции на партийни и частни интереси. Тези противодействащи сили бяха подхранвани – задкулно в продължение на десетилетия, но открито след 2014 г. – от стратегическата корупция на Русия, чрез местни олигархични мрежи, създали сенчеста инфраструктура за влияние върху политици, магистрати, медии и бизнес.

България е една от най-засегнатите и най-уязвимите страни в Европа по отношение на зловредното икономическо и политическо влияние на Русия.³ Стратегическата корупция подкопава доверието в публичните институции и насажда социално разделение, като **използва икономическите отношения за политически цели**. С пълномащабното си нахлуване в Украйна Русия поведе атака срещу модела на ЕС за мирна демокрация и социална пазарна икономика чрез пълния си набор от инструменти за хибридна война, като се фокусира по-специално върху слабите звена в Черноморския регион и на Балканите.⁴ В операциите си в България Кремъл експлоатира редица дефицити в държавното управление: липсата на етически стандарти в политиката, неефективното прилагане на закони (за борба с корупцията, пране на пари, финансиране на политическите партии и т.н.), ограничената медийна свобода, компрометираната съдебна система и др.

България не успя да се противопостави убедително на корумпиращото руско влияние, въпреки натиска от страна на съюзниците ѝ от ЕС и НАТО, който включваше, от една страната, години на **специализирано антикорупционно наблюдение** и отказване на права като страна-членка (напр. членство в Шенгенското пространство), както и най-големия брой на лица и фирми, санкционирани по Глобалния закон „Магнитски“ на САЩ, а от друга – предоставяне на **техническа помощ и финансиране за реформи**. Година след нахлуването на Русия в Украйна България успя да сложи край на периода на политическа нестабилност, подхранван от прокремълски сили, и през пролетта на 2023 г. избра едно макар и крехко, евроатлантическо мнозинство с антикорупционна програма. Прилагането на тази програма обаче се оказва политически трудно, което заплашва да пропусне уникалната възможност за стратегическо

премахване на енергийната зависимост от Русия и за разрушаване на свързаните с Кремъл мрежи за завладяване на държавното управление.

Общо равнище на корупцията в страната

Данните от *Системата за мониторинг на корупцията* (СМК)⁵ показват, че антикорупционните политики в България отдавна не постигат желаните резултат. Нещо повече, при властови преходи и опити за реформи, мрежите за завладяване на държавата започват да се борят за надмощие и да се опитват да кооптират нови политически лидери. **Антикорупционните институции блокират**, а административната корупция (подкупите) се увеличава(т). Поне в краткосрочен план този процес на прегрупиране означава, че с антикорупционните инструменти е трудно да се злоупотребят, както и че някои установени мрежи за завладяване на държавата започват да се разплитат (напр. случаят с Корпоративна търговска банка през 2014 г.) или сменят собствениците си (напр. хазарт), а други завършват с шумни поръчкови убийства (напр. редица случаи от миналото и последните от 2023-2024 г.). Властовите промени предоставят кратки прозорци от възможности за антикорупционен напредък, който след това може да се консолидира или да регресира, както показаха последните конституционни и други законови изменения, реформата в устройството на Комисията за противодействие на корупцията и предсрочното освобождаване на действащия главен прокурор. Тези мерки не доведоха до непосредствено ограничаване на системната корупция или прелом в дейността на антикорупционните институции, докато политическият прозорец за тяхното реализиране изглежда се затваря.

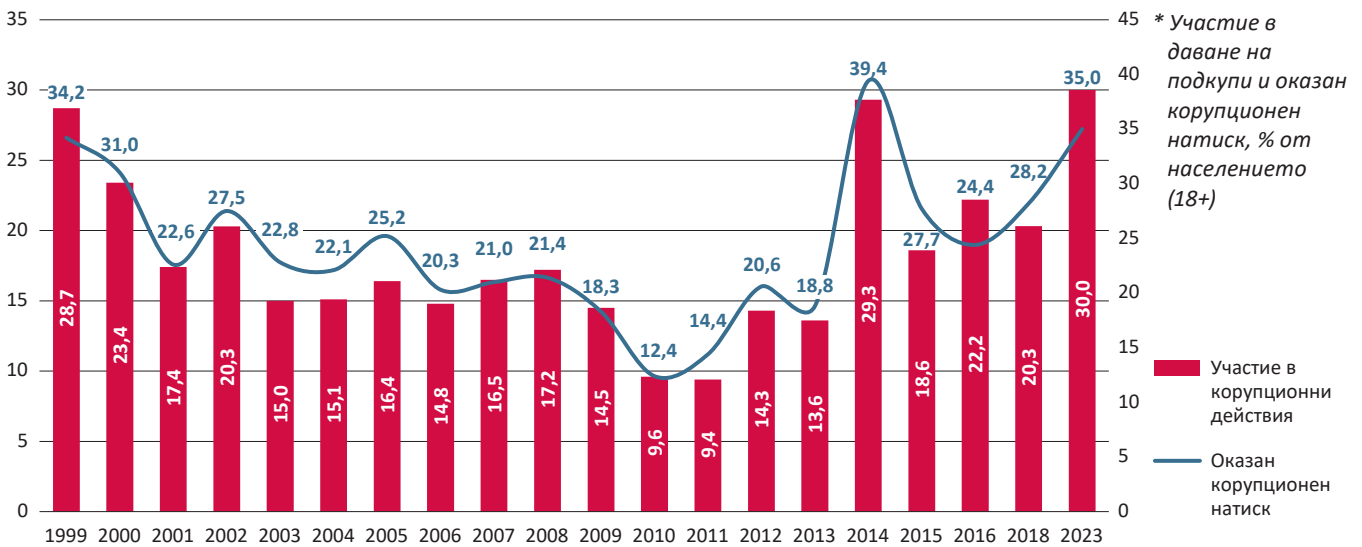
Докато в началото на 2000-те години се наблюдаваше тенденция към намаляване на административната корупция, след 2011 г. тази тенденция се обърна и нивата на корупция се повишиха – отначало бавно, а след това достигнаха своя връх през 2014 г.

³ Shentov, O., Stefanov, R., and Vladimirov, M., *The Kremlin Playbook in Europe*, Sofia: Center for the Study of Democracy, 2020.

⁴ Новосълова, Т., и Георгиев, Г., *Противодействие на хибридната война в Черноморския регион*, София: Център за изследване на демокрацията, 2024 г.

⁵ Системата за мониторинг на корупцията е създадена от Центъра за изследване на демокрацията през 1998 г. и е включена в първото издание на Антикорупционния инструментариум на ООН. Вж. повече в: Коалиция 2000, „Чисто бъдеще“: *План за действие за борба с корупцията в България, Мониторинг и индекси за оценка на корупцията*, 1998 г. Показателите в настоящото издание на системата се базират на данни от изследвания сред населението и бизнеса, проведени през периода септември – октомври 2023 г.

Фигура 2. Изгубеното десетилетие: участието в корупцията отново на историческия връх*

Източник: Център за изследване на демокрацията, Система за мониторинг на корупцията.

Каре 1. Данни или спекулации

Антикорупционната политика в България продължава да се изработва и прилага „на сляпо“. Въпреки че множество национални и международни усилия доведоха до практически иновации за справяне с корупцията, все още липсва утвърдена от правителството система за измерване и мониторинг на корупционните рискове.⁶ Всяка антикорупционна политика – особено такава, която дава приоритет на превенцията – изисква възможно най-пълна картина на социалния контекст, в който се заражда и реализира корупцията.

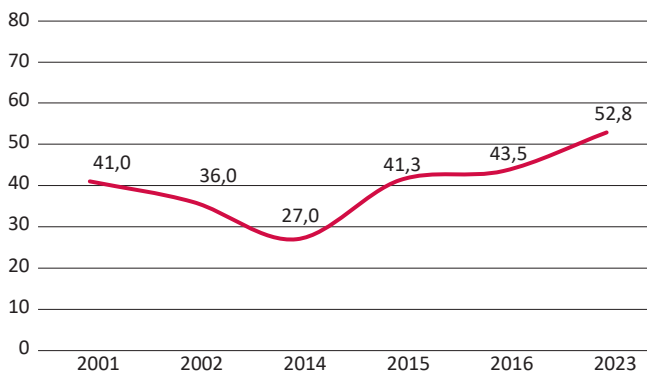
Тъй като **правителството няма механизъм за събиране на данни и оценка на риска**, клептократичният елит в България може да си позволи да **отхвърля твърденията за корупция като обикновени спекулации**. Поради липсата на такъв механизъм, Националната стратегия за превенция и противодействие на корупцията не дефинира целеви показатели и не третира проблема със завладяването на държавата. Стратегията съдържа неангажиращо намерение за създаване на механизъм за мониторинг, но без особена конкретика, а действащото антикорупционно законодателство предписва прилагането на актуализирана методика за оценка на корупционните рискове в публичната администрация от 2019 г.

Ефективното прилагане на всяка правителствена политика изисква надежден механизъм за обратна връзка за нейната ефективност. Това е особено важно за борбата с корупцията, тъй като:

- **Ефектът от антикорупционните политики** не може да бъде установен само с помощта на стандартните статистически методи. Те трябва да бъдат допълнени с **виктимизационни изследвания**, които предоставят надеждна информация за разпространението на корупцията, включително във високорискови области като обществените поръчки.
- **Степента, в която корупцията се счита за (не)допустима** от обществото, е важна за разработването на политики. Обществото, от своя страна, се нуждае от постоянни доказателства за резултатите от антикорупционните мерки, за да може доверието в действията на правителството да се затвърди.

⁶ На Конференцията на държавите – страни по Конвенцията на ООН срещу корупцията, която се проведе в Атланта през декември 2023 г., Службата на ООН по наркотиците и престъпността предложи единна статистическа рамка за измерване на корупцията. Вж. повече в: UNODC, *Statistical Framework to Measure Corruption*, November 2023.

Фигура 3. Податливост на корупция*

* Дял на лицата, които биха приели и/или дали подкуп в качеството си на държавен служител и/или гражданин.

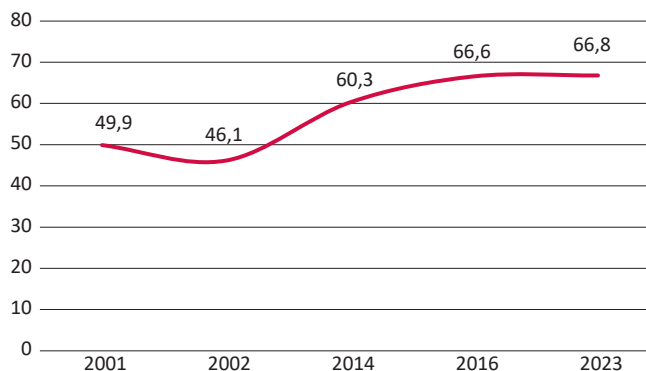
Източник: Център за изследване на демокрацията, Система за мониторинг на корупцията.

и оттогава остават сравнително високи. Нов връх беше достигнат през 2023 г., като **35% от гражданите съобщават**, че през предходната година им е бил искан подкуп, а 30% са участвали в корупционни сделки – стойности, сравними единствено с нивата на корупция през 1999 и 2014 г.

Свидетелство за неефективността на антикорупционните политики от последното десетилетие е фактът, че по-голямата част от българските граждани са склонни да участват в корупционни сделки: да приемат подкуп, ако са в позицията на държавни служители, или да дадат такъв, ако са в ситуация, в която това може да реши техен проблем. Тенденцията на нарастване на тази склонност е почти непрекъсната от 2000 г. насам, което е показател, че обществените нагласи се променят в посока нормализиране на корупцията. Това е съпътствано от намаляване на **доверието в способността на публичните институции изобщо да се справят с корупцията**, като 67 % от гражданите смятат, че корупцията не може да бъде съществено ограничена по никакъв начин.

В сравнение с останалите държави от ЕС, България е сред страните с най-високи нива на корупция, що се отнася до личния опит на гражданите. Българите са най-склонни в ЕС да споделят, че са се сблъскали или са били свидетели на случаи на корупция.

Фигура 4. Антикорупционният песимизъм нараства*

* Дял на лицата, които смятат, че корупцията не може да бъде намалена значително

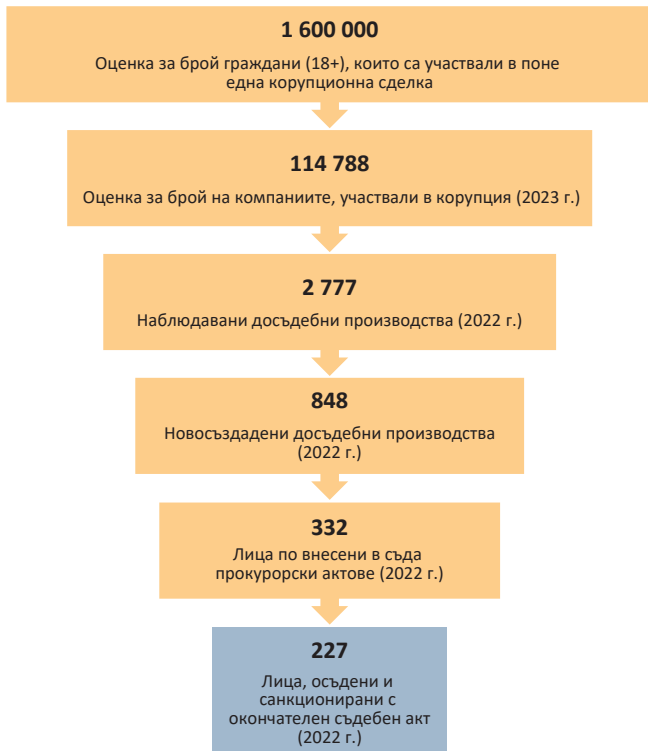
Източник: Център за изследване на демокрацията, Система за мониторинг на корупцията.

Данните на СМК показват **огромен дефицит** в прилагането на антикорупционните закони. Неговият размер става ясен, когато се сравнят **статистическите данни на съдебната система и полицията** за броя на регистрираните, разследваните и приключените със съдебен акт случаи на корупция с дела на гражданите, които съобщават за самоучастие в корупционни сделки.⁷ Сравнението показва **възпиращ ефект** от страна на правоприлагащата система **в размер на по-малко от 0,01 %**, което е много пониско, отколкото при други социално чувствителни групи престъпления.

Опитът на бизнеса е подобен на този на гражданите. През последните няколко години се увеличават както корупционният натиск, така и действителното участие в корупционни сделки. През 2023 г. за първи път участието е по-голямо от корупционния натиск.

⁷ Като се има предвид, че корупцията, за разлика от повечето други видове престъпления, се характеризира с много висока степен на латентност (т.е. не оставя непосредствено видими щети или жертви), единственият начин да се оцени ефективността на антикорупционното правоприлагане е да се изчисли дела на гражданите, заявили, че са участвали в някакъв вид корупционна сделка. Разривът между действителното разпространение и ефективните наказания е възможно да е още по-голям, тъй като корупцията е престъпление и гражданите могат да се опасават, че съобщаването за участие в него би било равносилно на даване на показания срещу себе си.

Фигура 5. Престъпление без наказание: административната корупция

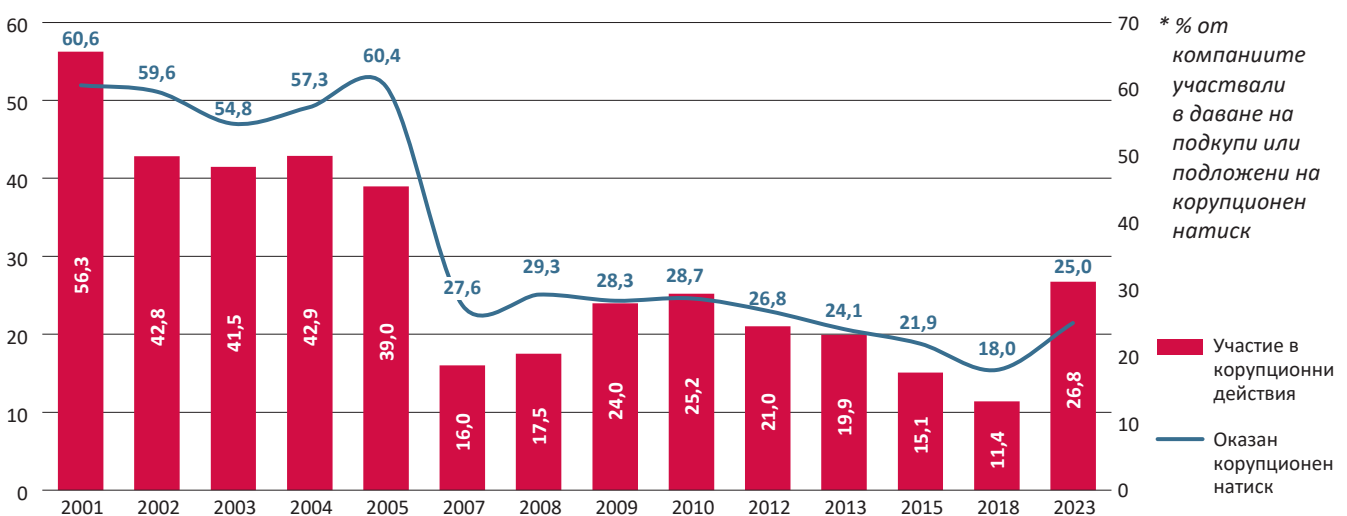

Източник: Център за изследване на демокрацията, Система за мониторинг на корупцията и Прокуратура, Доклад за прилагането на закона и за дейността на прокуратурата и на разследващите органи през 2022 г.

Малките предприятия с персонал между 10 и 49 души са най-склонни към даване на подкуп – 35% от тях споделят, че са участвали в корупционни сделки. Обществените поръчки са значителна част от проблема, като 55 % от компаниите, участвали в търгове, са убедени, че корупцията им е попречила да спечелят договор (само в Кипър и Гърция този процент е по-висок или сходен, докато средният дял за ЕС е 26 %).⁸ През 2023 г., делът на българските предприятия, които смятат, че корупцията при обществените поръчки, управлявани от националните органи, е широко разпространена, е третият най-висок в ЕС-27, а делът при управляваните от регионалните и местните органи – вторият най-висок.

Резултатите от СМК сочат, че системната корупция и завладяването на държавата не са обект на последователно противодействие чрез превантивни или наказателни инструменти. Многобройни знакови случаи на политическа корупция завършват само с публични скандали с ограничени последици. Необходими са последователни граждански и политически действия, подтикващи съдебната власт и регулаторните и правоприлагащи органи в изпълнителната власт да изпълнят една от основните си функции – намаляване на административната корупция и завладяването на държавата.

Фигура 6. Участие на бизнеса в корупция*

Източник: Център за изследване на демокрацията, Система за мониторинг на корупцията.

⁸ European Commission, Directorate-General for Communication, *Flash Eurobarometer 524. Businesses' attitudes towards corruption in the EU*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023, p. 91.

Компрометирана съдебна система и неработещо разделение на властите

Докато при административната корупция могат да се отчетат определени успехи в някои държавни органи, **завладяването на държавата на политическо ниво** остава прекалено видимо във всички публични институции. Редица случаи добили широка публичност и останали без наказателно-правни последици показват, че мрежи за влияние имат привилегирован достъп до регулирани пазари, до ресурси за обществени поръчки и до законодателния процес, което им осигурява нелегитимни конкурентни предимства, избирателно упражняване на контрол и/или налагане на санкции и концентрация на държавно финансиране.⁹

Ефективното **прилагане на антикорупционните закони** в крайна сметка зависи от работата и от наличните механизми за контрол и демократична отчетност на **съдебната система**. До промените в Конституцията от 2023 г., българската съдебна система оставаше структурирана по тоталитарен (съветския) модел с безотчетен главен прокурор, чиято позиция позволяваше контрол върху работата на практика върху съдебната система. Тази структура концентрираше политическия и корупционен натиск върху фигурата на главния прокурор и неговите непосредствени подчинени и създаваше стратегически уязвимости за националната сигурност от завладяване на държавата, поради прекомерната концентрация на власт.

В резултат се натрупаха множество публични свидетелства за търговия с влияние в българската съдебна система чрез **главния прокурор**. Две неотдавнашни прояви на това влияние бяха изборът и последвалото освобождаване на последния главен прокурор. Назначаването му като единствен кандидат през 2019 г. предизвика масови протести, не на последно място поради липсата на каквито и да било осезаеми резултати по едно от знаковите дела срещу мрежите за завладяване на държавата – това за фалита на Корпоративна търговска банка през

2014 г., по което главният прокурор (тогава ръководител на специализираната прокуратура) беше наблюдаващ прокурор в продължение на пет години. Освобождаването му през лятото на 2023 г. беше също толкова силна проява на прекомерното политическо влияние върху съдебната власт.

Липсата на работещи механизми за контрол и отчетност на съдебната власт, съчетана с явно политическо влияние върху една от най-силните позиции в нея, създаде идеалната среда за завладяване на държавата чрез посредници на всички нива. В резултат на това българското правителство не е в състояние да отговори убедително не само на обществената потребност от решителни антикорупционни действия, но и на **опасенията за международната сигурност, свързани със стратегическата корупция**, за което свидетелства липсата на действия по деветте случая на лица, посочени за тежка корупция по глобалния закон „Магнитски“ на САЩ. Не са предприети действия дори по отношение на най-елементарни нарушения на съдебната етика от висши ръководители. Например:

- През 2017 г. главният прокурор провежда неофициална среща с двама влиятелни бизнесмени със силни връзки с Русия и с позиции в политиката и медиите. Срещата се е състояла в софийския офис на почетния консул на Русия и политически лидер в Българската социалистическа партия и е засягала текущо разследване срещу тогавашния партньор на Газпром в България. Последният изнесе подробности за срещата и предизвика обществен скандал с твърдението, че е обект на прокурорска репресия. Въпреки това, нито политическите лидери, нито Висшият съдебен съвет намериха достатъчно доказателства или предприеха действия за неправомерно поведение на главния прокурор.
- През последните десет години разследвания на неправителствени организации спомогнаха за разкриването на две мрежи за организирано влияние в съдебната система, които изглежда са имали достъп до процеса на вземане на решения в съдебната и изпълнителната власт както на политическо, така и на оперативно ниво. И двете мрежи са оказвали влияние върху съдебни решения, за да изнудват предприятия и заможни лица. И в двата случая лицата, публично посочени за централни фигури в мрежите, изчезнаха преди да бъдат изправени пред правосъдието, като един от тях беше убит в началото на 2024 г.

⁹ Стоянов, А., Герганов, А. и Ялъмов, Т., *Диагностична оценка на завладяването на държавата*, София: Център за изследване на демокрацията, 2019 г.; Галев, Т., Герганов, А., и Тодоров, Б., *Деконструкция на завладяването на държавата: Оценка на риска в уязвими икономически сектори в Европа*, София: Център за изследване на демокрацията, 2021 г.; Център за изследване на демокрацията, *Завладяване на държавата: Противоположение на административната и политическата корупция*, 2016 г.

Каре 2. Уязвимост към стратегическа корупция: руското икономическо присъствие

Въпреки всички усилия за прекъсване на каналите на руското влияние в Европа, икономическият „отпечатък“ на Русия в България остава един от най-големите в ЕС и НАТО. **Русия контролира най-голямата компания в българската икономика.** В продължение на години Лукойл-България проявява публично пренебрежение и не се съобразява с митнически разпоредби и антимонополно законодателство. Руската управа на компанията запазва достъпа си до най-високите нива на българското правителство дори след руската инвазия в Украйна и въвеждането от ЕС на 13 пакета икономически санкции.

До август 2023 г., Лукойл запазва контрола си върху петролния терминал „Росенец“ – стратегически актив на черноморското крайбрежие, за който се твърди, че се е използвал за незаконни дейности, включително контрабанда на оръжия и горива. Пристанището и рафинерията се охраняват от контролирана от Русия частна охранителна фирма, която се използва за възпрепятстване на достъпа и контрола на българските данъчни, митнически и гранични органи.

Без да представи икономическа и техническа обосновка, България си осигури изключение (дерогация) от забраната на ЕС за внос на руски суров петрол и петролни продукти през май 2022 г., в момент, когато Германия и Италия предприеха решителни стъпки за премахване на контролираните от Русия енергийни активи на своите територии.¹⁰ В същото време, българското правителство заплаши да наложи вето на целия пакет от санкции на ЕС, ако страната не получи исканата дерогация (единствена за държава членка с излаз на море). **Дерогацията позволи на Лукойл да продължи да внася руски суров петрол** през по-голямата част от 2022 и 2023 г., което доведе до **свръхпечалба**, оценена на около 3 млрд. долара.¹¹ Няколко правителства защитиха дерогацията, въпреки многобройните доказателства, че тя не е от полза за местните потребители и данъкоплатци и факта, че алтернативни доставки на суров петрол са възможни без големи рискове за енергийната сигурност или околната среда.

Около една трета от произведените от руски петрол горива са били изнесени чрез прехвърляне от кораб на кораб в гръцки и малтийски води, за да се прикрие произходът и крайното им местоназначение (включително в ЕС и САЩ).¹² Дерогацията се превърна в една от най-очевидните пробиви в режима на санкции на Запада, позволявайки на Кремъл да генерира поне 1,5 млрд. долара допълнителни преки данъчни приходи от продажбата на петрол през 2023 г.,¹³ с което **общата полза за руската икономика достигна 4,5 млрд. долара.**

След силен обществен натиск българският парламент отмени дерогацията от март 2024 г., десет месеца по-рано от първоначалния срок. Депутатите от парламентарното мнозинство обаче оставиха две вратички в закона, които на практика компенсират Лукойл.¹⁴ Те позволиха на руската компания да продължи да изнася ограничено количество горивни продукти и да внася руски суров петрол над ценовия таван от 60 долара, наложен от G-7.

Слабите резултати в противодействието на корупцията през последното десетилетие контрастират с **големите инвестиции в антикорупционния капацитет** на българската съдебна система, правоприлагащите и регулаторните институции и адми-

нистрацията, предимно по линия на програмите и фондовете на Европейския съюз, включително и чрез Механизма за възстановяване и устойчивост. Отсъствието на политическа воля за антикорупционни реформи и натискът за създаване на все

¹⁰ Nitzov, B., and Rangelova, K., *Decoupling from Russian Oil: Overcoming Path Dependencies in the Bulgarian Energy Sector*, CSD Working Paper, February 2023.

¹¹ Center for the Study of Democracy, *Bulgaria's Reliance on Russian Oil: the Derogation and Beyond*, Policy Brief No. 137, August 2023.

¹² Jack, V. Gavin, G. and Coi, G., *“Cockroach strategy”: How Europe failed to sap Russia's energy profits*, *POLITICO*, 12 December 2023.

¹³ Jack, V., *“Putin rakes in extra €1B for his war chest via Bulgaria sanctions loophole”*, *POLITICO*, 9 November 2023.

¹⁴ Stefanov, R. and Vladimirov, M., *“The Elusive Russian Oil Phaseout: New Loopholes to Maximize Kremlin Revenues”*, CSD Blog Post, 9 December 2023.

Каре 3. Престъпление без наказание: корупция по високите етажи на властта

В края на 2023 г. държавното обвинение прекрати още едно първоначално широко разгласено наказателно дело за предполагаема корупция по високите етажи на властта. Наблюдаващият прокурор прекрати досъдебното производство за изнудване, образувано по жалба на хазартния магнат Васил Божков срещу бившия министър-председател, бившия финансов министър и бившия пиар на правителството. Божков твърди, че в продължение на няколко години е изтеглил в брой от банковите си сметки и е предал като подкуп на посочените държавни служители 60 млн. лева. Въпреки че банката е докладвала за тегленията в брой на отдел „Финансово разузнаване“ на Държавна агенция „Национална сигурност“, както се изисква по закон, не е известно от страна на компетентните органи да са предприети някакви последващи действия.

В постановлението за прекратяване на досъдебното производство се посочва, че разследването по случая е продължило около година и половина, през което време прокуратурата твърди, че е извършила „всички възможни и необходими действия“ за разкриване на предполагаемия подкуп. Резултатите от тези действия дават основание на прокуратурата да заключи, че „не са налице достатъчно данни за извършено престъпление“. Съдържанието на постановлението, безпрецедентно по своя обем, повдига сериозни въпроси относно антикорупционната решимост на прокуратурата:

- Защо разследването е проведено по първоначалната квалификация на престъплението (изнудване), въпреки че в показанията на много свидетели има достатъчно данни, че пликосе, вероятно съдържащи пари за подкуп, са били предавани периодично между лица, които не би трябвало да имат финансови взаимоотношения? Прокуратурата е трябвало да разшири процесуално-следствените действия и да установи дали е възможно да е извършено друго престъпление, например подкуп или търговия с влияние.
- Въпреки че разследването засяга хора, заемали ключови постове в изпълнителната власт по времето, по което са се извършвали твърдените действия, от съответните административни структури на практика са разпитани само две секретарки на бившия финансов министър, като техните показания въобще не са коментирани в иначе внушителното по обем постановление на прокуратурата.
- Защо разследването се ограничава само до разпити на свидетели? Няма информация да са били предприети други процесуално-следствени действия, с изключение на справка за тегления на пари в брой от банковите сметки на подателя на сигнала, която потвърждава твърденията. Няма данни да е търсена информация за финансовото състояние на лицата, за които се твърди, че са получили парите, или на свързани с тях лица. Освен това не са правени справки в публично достъпни източници, като например техните имуществени декларации, нито са предприемани по-сериозни действия, като разкриване на банкова тайна, проверки на извлечения от сметки и др.

Такива случаи от значителен обществен интерес, при които разликата между потенциалните вреди, причинени вероятно от политическа корупция, и явно повърхностните действия по прилагане на закона е голяма и очевидна, допълнително подхранват общественото недоверие в усилията на държавата за борба с корупцията.

по-мощни антикорупционни органи, доведе до загуба на постигнатия антикорупционен напредък, който беше стимулиран от условията за присъединяване към ЕС и следприсъединителния мониторинг (до 2011 г., когато отпадна т. нар. предпазна клауза, по която ЕС можеше да лиши България от глас в общите политики).

Така, постепенно, **системната корупция в страната се превърна в завладяване на държавната машина**, картелен достъп до властта и превръщане на ан-

тикорупционните органи в инструменти за изнудване. Правителствата само привидно работеха срещу корупцията, докато задкулисно саботираха всички значими мерки срещу нея и се опитваха да консолидират политическа, финансова и медийна власт. В резултат на това, ключови позиции в медиите, държавната администрация и съдебната система бяха подчинени на корпоративни интереси. Политическият клиентелизъм, който в България действа независимо от електоралния цикъл, осигурява властта си чрез проникване в държавни институции

и предприятия, отрасли на икономиката и свързани с политически лица компании. В резултат на това, мерките срещу политизирането на администрацията бяха блокирани, а прилагането на антикорупционния инструментариум беше превърнато в „бухгалка“ на частни интереси. Тези процеси доведоха до появата на обществени нагласи в полза на „твърда ръка“ и радикални реформи в антикорупционните институции, което допълнително отвори поле за изява на политически опортюнисти и популисти.

Завладяването на държавата и политическата фрагментация доведоха до запазване на високата степен на административна и фискална централизация. Напоследък тази тенденция се изразява в изместване на вземането на решения по оперативни въпроси, като например избора на технология и изпълнител за изграждането на нови ядрени мощности, към парламента, което позволява максимално **размиване на отговорността**. Прекалената централизация води и до форми на фискален клиентелизъм, при които преференциални бюджетни трансфери от централно към местно ниво се осъществяват на партиен принцип, проблем, който след това допълнително се задълбочава от нередности при възлагането на обществени поръчки на местно ниво. Статистическите данни сочат наличието на политически мотивирани фактори при разпределението на обществените поръчки – общините, които са партийно обвързани с централната власт, получават по-големи бюджети за поръчки.¹⁵

Индикация за липсата на ефективно наказателно преследване на корупцията по високите етажи са случаите на прекратяване на разследванията още в досъдебното производство, които след това не се оспорват в съда. Това говори за две групи недостатъци в прилагането на антикорупционните мерки. Първата е все още нерешеният въпрос за липсата на ефективни правни средства за **оспорване на прокурорските решения за прекратяване на наказателни производства**. Това често превръща прокуратурата в непреодолимо препятствие ключови наказателни дела въобще да стигнат до съда. Вторият проблем, също повдиган многократно, е **стандартът на доказване в наказателния процес** в България, особено в досъдебната му фаза. Създава се силно впечатление, че българската прокуратура дава приоритет на делата с безспорни доказател-

ства, за да си гарантира осъдителни присъди. Това се потвърждава от ниския процент на оправдателните присъди, който е устойчива тенденция от много години насам. Така на практика изходът на делата зависи в много по-голяма степен от прокуратурата, отколкото от съда.

Неефективна контролна система

Прилагането на антикорупционните политики, дори когато са добре разработени, зависи не само от специализираните антикорупционни органи, но и от една много по-широка система на взаимен баланс между публичните институции. През последното десетилетие станаха известни многобройни данни за това, че много, ако не и повечето, от органите, упражняващи контрол върху спазването на законодателството, са се оказали неефективни и подчинени на частни интереси. Дефектите в работата на тези институции варират от (умишлени) пропуски в способността им да установяват нарушения до **неефективно прилагане на санкциите**. Повечето контролни и регулаторни органи не са в състояние и/или не желаят да събират и представят качествени доказателства, които да могат да бъдат използвани в съда, материалите, които изпращат на прокуратурата, често не се предхождат от надлежно разследване и липсва обратна връзка от прокуратурата относно хода на предприетите от нея действия.

Неотдавнашен пореден пример за провала на общата и специализираната система за антикорупционен контрол в България беше включването на страната в списъка с държави под особено наблюдение (известен като „сивия списък“) на Специалната група за финансови действия (FATF) поради липсата на убедителни доказателства за ефективното прилагане на законодателството за борба с изпирането на пари. Въпреки че законодателството на България за **борба с изпирането на пари** е едно от най-строгите в ЕС, неспособността за правилното му прилагане е основен фактор, улесняващ корупцията. През октомври 2023 г. FATF установи, че макар страната да разполага с всички правила и административни органи, прилагането на мониторинг и въвеждането на системи за предотвратяване на изпирането на пари е недостатъчно.

¹⁵ Вижте още: Mineva, D., Kostova, T., Fazekas, M. and Poltoratskaia, V., *Bridges to Nowhere. State Capture and Corruption Risks in Fiscal Transfers and Public Procurement at the Local Level in Southeast Europe*, Sofia: Center for the Study of Democracy, 2023.

Каре 4. Инфраструктура на регулаторните и контролните органи в България

Контролната система обхваща държавните органи, които упражняват контрол за спазването на закона в различните сфери на обществения живот. В изпълнение на своите функции те извършват проверки, установяват нарушения и налагат санкции. Ако в хода на работата си тези органи разкрият данни за извършено престъпление, те са задължени да изпратят материалите на прокуратурата за образуване на наказателно производство. Ефективността на комуникацията и обменът на информация между контролните органи и прокуратурата е от изключително важно значение за успешното противодействие на престъпността и корупцията. Тези органи включват много различни видове институции, като редица от тях имат и преки отговорности за предотвратяване и противодействие на корупцията.¹⁶

Независими органи (на подчинение на парламента, общо 16): например Комисия за защита на конкуренцията, Комисия за отнемане на незаконно придобито имущество, Комисия за публичен надзор над регистрираните одитори, Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия, Комисия за енергийно и водно регулиране, Комисия за регулиране на съобщенията, Комисия за финансов надзор, Комисия за противодействие на корупцията, Съвет за електронни медии, Централна избирателна комисия, Българска народна банка.

Държавни агенции и администрации на държавни комисии (обикновено подчинени на Министерския съвет; общо 15): например Държавна агенция „Държавен резерв и военновременни запаси“, Държавна агенция „Национална сигурност“, Държавна агенция „Разузнаване“, Държавна агенция „Технически операции“, Държавна комисия по сигурността на информацията, Държавна комисия по стоковите борси и тържищата, Национален съвет по цени и реимбурсиране на лекарствени продукти.

Агенции и органи, създадени със закон (на подчинение на Министерския съвет или на министерствата; общо 37): например Агенция за държавна финансова инспекция, Агенция за държавни предприятия и контрол, Агенция за ядрено регулиране, Агенция „Митници“, Агенция „Пътна инфраструктура“, Българска агенция по безопасност на храните, Дирекция за национален строителен контрол, Държавен фонд „Земеделие“, Национален осигурителен институт, Национална агенция за оценяване и акредитация, Национална агенция за приходите, Национална здравноосигурителна каса, Национално бюро за контрол на специалните разузнавателни средства.

Изпълнителни агенции (на подчинение на министерствата; общо 32): Изпълнителна агенция „Главна инспекция по труда“, Изпълнителна агенция „Електронно управление“, Изпълнителна агенция „Медицински надзор“, Изпълнителна агенция „Одит на средствата от ЕС“, Изпълнителна агенция по горите, Изпълнителна агенция по лекарствата, Изпълнителна агенция по околна среда, Изпълнителна агенция „Сертификационен одит на средствата от европейските земеделски фондове“.

Освен гореизброените органи и администрации съществуват още 144 специализирани териториални администрации към централните органи, създадени като юридически лица с нормативен акт, като например басейнови дирекции, дирекции на природни паркове, дирекции на национални паркове, лесозащитни станции, областни дирекции по земеделие, регионални дирекции по горите, регионални здравни инспекции, регионални инспекции по околната среда и водите, регионални управления на образованието и териториални статистически бюра.

Инспекторати в държавната администрация: В повечето държавни администрации има и инспекторати, които отговарят за прилагане на етическите и професионални стандарти в публичната администрация. Те се координират от Главния инспекторат към Министерския съвет, който докладва директно на министър-председателя. Те са задължени да докладват за всички нарушения, включително за възможна корупция. Главният инспекторат изпълнява и функциите на секретариат на Националния съвет по антикорупционни политики.

¹⁶ Според Административния регистър на Интегрираната информационна система на държавната администрация.

Размерът на проблема вероятно не е такъв, че да застраши стабилността на националната финансова система, но той показва, че **парите, спечелени от корупционни сделки, сравнително лесно се връщат обратно в икономиката**, което води до опасен верижен ефект. Процъфтяващият пазар на недвижими имоти в страната, предмет и на големи руски интереси, в определена степен е още една индикация за неотчетени големи парични потоци.¹⁷ Няколко случая през последното десетилетие на медийни разследвания, в които водещи политици бяха замесени в придобиване на недвижими имоти на изкуствено занижени цени и в близки отношения с лица, облагодетелствани от правителствени, съдебни, законодателни, лицензионни и регулаторни решения, дават допълнителни основания за съмнение в ефективността на мерките срещу корупцията и изпирането на пари.

Към стратегическа антикорупция

Честите смени на правителства от 2021 г. насам – за три години се проведеха пет парламентарни избори – превърнаха антикорупцията в инструмент за политическа борба, а не в програма за подобряване на управлението. Този подход допълнително демотивира държавната администрация при прилагането на антикорупционните политики.

Предвид политическата нестабилност и коалиционният характер на правителствата в страната, едва ли могат да се очакват революционни **пробиви в механизмите за завладяване на държавата**, но е възможен напредък. От една страна, взаимният контрол между коалиционните партньори би могъл да действа като ограничител на присвояването на публични ресурси за частни или партийни интереси. От друга, необходимостта да се предоговорят някои клиентелни отношения би могла да доведе до нестабилност, която допълнително да влоши качеството на публичното управление.

Продължаващият обществен натиск и международна подкрепа за подобряването на **управлението като критичен компонент на отбраната и сигурността отварят прозорец от възможности за**

реформи. Приемането на конституционните промени в края на 2023 г., които позволяват да се търси по-голяма отчетност на съдебната власт, показва, че държавата може да подобри резултатите в борбата с корупцията, макар и бавно. Непосредственият приоритет трябва да бъде **премахването на уязвимостите към използваната от Кремъл стратегическа корупция**.

Във вътрешнополитически план, основен приоритет следва да бъде **качеството на назначенията** в съдебната система, в антикорупционната комисия и в над 40 регулаторни органа с изтекъл мандат. Позициите в тези институции следва да бъдат попълнени чрез открити и конкурентни процедури, следвайки най-добрите международни практики, като тези на ОИСР.

Макар че **конституционните реформи** са важна първа стъпка, те са само предпоставка за подобряване на антикорупционните резултати на българската съдебна система. Предвид сериозността на предизвикателството, българският законодател следва да настоява и да установи механизми за **задълбочен периодичен етичен и професионален преглед на системата**, като се започне от работата на Общото събрание на Висшия съдебен съвет и Висшия прокурорски съвет, отговорни за управлението на предотвратяването и санкционирането на случаите на търговия с влияние в съдебната система.

Все още има твърде много случаи на политици, включително такива със силни връзки с Русия, които упражняват неправомерно влияние в съдебната система, като техните мрежи остават непокътнати. Изпълнителната и съдебната власт биха могли да предложат създаването на специални **работни групи за противодействие на конкретни случаи на корупция от висок обществен интерес**, ръководени от прокурори, но в тясно взаимодействие и координация с кабинета на министър-председателя, които да **разследват дела с висок обществен интерес**, по-специално такива с висок риск от **руската стратегическа корупция**, например тези посочени в глобалните санкции по закона „Магнитски“. Министерският съвет следва да подобри координацията в системата за национална сигурност с цел повишаване на **икономическата сигурност и по-доброто прилагане на санкциите**. Като начало, би трябвало да се актуализира и усъвършенства работата на Съвета по сигурността, оглавяван от министър-председателя, и да се върне звеното за финансово разузнаване обратно в Министерството на финансите.

¹⁷ Георгиев, Г., Петрова, В., и Цабала, К., *Разбиване на кода: Руска и китайска дезинформация и незаконни финансови потоци в Югоизточна Европа*, София: Център за изследване на демокрацията, 2023 г.

Неутрализиране на подкрепяните от Кремъл мрежи за влияние

Премахването на възможностите на Кремъл да влияе върху политическия процес в страната трябва да бъде първостепенна задача в дневния ред на реформаторите и на чуждестранните партньори в България. Защитата на българската демокрация изисква радикално да се повиши устойчивостта на публичните институции срещу стратегическата корупция. За тази цел е необходимо приоритетно да се предприемат две мерки:

- Да бъдат **неутрализираны центровете на политическа корупция**. Това означава идентифицирането на онези държавни институции и процеси на вземане на решения, засегнати от институционализирана политическа корупция и разкриването на практики на завладяване в различни икономически сектори и регулаторни институции.¹⁸
- Да се повиши **ефективността на мерките срещу изпирането на пари**, прилагани спрямо руските финансови потоци в страната. Необходими са спешни действия срещу незаконните пари и активи, които Кремъл насочва към политически партии, групи за влияние, медии и политици.

Особено важно за постигането на ефективни резултати срещу стратегическата корупция е прилагането на изискванията за прозрачност по отношение на действителните собственици на дружествата, както и по-строгата проверка на инвестициите от трети страни в български дружества.¹⁹ Европейският Орган за борба с изпирането на пари и финансирането на тероризма (AMLA), който се очаква да започне официално да функционира през 2024 г., би трябвало да подпомогне тези усилия, особено ако България активно търси неговото съдействие за допълване на недостигащия национален капацитет.

¹⁸ Първоначалното прилагане на подобен механизъм за събиране на доказателства в избрани държави в Европа разкри различни източници на риск и нива на уязвимост на управлението. Вж: Stoyanov, A., Gerganov, A., and Yalamov, T., *State Capture Assessment Diagnostics*, Sofia: Center for the Study of Democracy, 2019. По-нататъшното му редовно използване в цяла Европа следва да включва широка коалиция от участници.

¹⁹ Вижте още: Център за изследване на демокрацията, *Финансирането на организираната престъпност: институционални мерки за противодействие*, Policy Brief No. 50, 2015 г.; Георгиев, Г., Петрова, В., и Цабала, К., *Разбиване на кода: Руската и китайската дезинформация и незаконните финансови потоци в Югоизточна Европа*, София: Център за изследване на демокрацията, 2023 г.

Постигането на напредък в създаването на общ режим и институции за прилагането на санкции на равнище ЕС също е спешна задача, за да се разкрият, прекратят и предотвратят мрежите на стратегическа корупция в Европа. Докладът на ЕС за върховенството на закона и годишните мониторингови доклади, свързани с политиката на ЕС за разширяване, следва да започнат да разглеждат стратегическата автономия и демократичната устойчивост във всички държави-членки и страните-кандидатки. Използвайки примера на Глобалния закон „Магнитски“ в САЩ, от решаващо значение би било създаването на подобен антикорупционен режим в рамките на Европейския съюз. Липсата на такъв режим в ЕС позволява на корумпирани лица, на които е забранен достъпът до пазарите в САЩ поради санкции, да продължат да използват европейския пазар и валута за своите дейности. Това не само представлява значителен риск за репутацията на ЕС, но и застрашава ефективността на неговата икономика и единен пазар. Освен това, търговските санкции на ЕС срещу Русия не се прилагат еднакво във всички държави членки и многобройните нарушители остават несанкционирани.

За да се гарантира, че политиките на Съюза в областта на антикорупцията, икономическата сигурност и санкциите са ефективни, е необходимо нарушенията в тези сфери да бъдат квалифицирани като криминални престъпления. Необходимо е да се разшири мандатът на Европейската прокуратура, така че да обхване разследването на тези нарушения, които по своя характер са транснационални. Финансовата престъпност по целия континент, която е основен фактор, допринасящ за завладяването на държавата, може да бъде значително ограничена чрез включване в **правомощията на Европейската прокуратура** на възможността за **наказателното преследване на нарушенията на санкциите на ЕС**.

Правителството трябва да прекрати практиките, които позволиха на Русия да вкара България в продължаваща десетилетия прекомерна енергийна и политическа зависимост. **Връзката между руското икономическо влияние и политическата корупция** представлява сериозна заплаха за суверенитета и демократичното управление на страната. Премахването на тази заплаха изисква пълното прекратяване на доставките на руски нефт, газ и ядрено гориво чрез затваряне на законовите вратички и отстраняване на свързаните с Кремъл посредници. България следва да усъвършенства регулациите и укрепя органите, които гарантират конкуренцията

на енергийния пазар, да предотврати схемите за избягване на данъци и санкции и да извършва надежден скрининг на преките чуждестранни инвестиции в енергетиката и други стратегически сектори, в които Русия ще се стреми да запази доминиращата си позиция.

Рестарт на контролната система

Успехът на антикорупционните реформи изисква радикално преразглеждане на публичните органи, които изпълняват регулаторни функции и функции по надзор, контрол и правоприлагане. Основните проблеми, които следва да се решат чрез **рестартиране на системата от тези институции**, са следните:

- **Политическата намеса в работата им трябва да бъде преустановена.** Широките правомощия, упражнявани от някои държавни институции, следва да бъдат балансирани с ефективен надзор от страна на други публични институции и/или организации на гражданското общество и медии в условията на максимална прозрачност.
- Правителството следва да въведе **механизъм, който да не позволява използването на правоприлагащите органи за партийни цели**, включително насоки за предотвратяване на влиянието или контактите с партийни функционери, критерии за разпознаване на политически или корпоративно мотивирани проверки, както и насоки за съответните действия на правоприлагащите органи, когато става въпрос за евентуално престъпно поведение на високопоставени политически лица.
- Следва да се **извърши оценка на правомощията на регулаторните, правоприлагащите и контролните институции**, за да се установят прекомерните или излишни разпоредби. Свърхрегулирането и увеличаването на надзорните и правоприлагащите правомощия на публични институции, които не са в състояние да изпълняват дори сегашните си функции, създава благоприятна среда за корупция. Оценката ще определи и кои функции, изпълнявани понастоящем от тези институции, следва да бъдат оставени на **пазарните механизми и гражданския контрол**.

В много от тези институции липсват достатъчно компетентност и капацитет, което от своя страна се използва за оправдаване на бездействието и/или за прикриване на корупция. Ето защо за тези институции следва да се изработят и прилагат ежегодно **инструменти за мониторинг на съотношението „цена-качество“**, включително по отношение на: броя и стойността на наложените санкции; броя и качеството на сигналите, изпращани в прокуратурата, измерено чрез дела на тези, по които е проведено успешно разследване; оценка на ползите от мерките за превенция и намаляването на щетите от разкритите престъпленията.

Премахване на корупцията при източника – намаляване на разходите на правителството

Големите държавни инвестиционни проекти и договорите за поддръжка на инфраструктурата носят значителни корупционни рискове, дори и при добре платена и квалифицирана публична администрация. Най-бързото и най-голямо въздействие върху ограничаване на корупционните трансфери може да се постигне чрез:

- Заместване програмите за изграждане и поддръжане на инфраструктурата, финансирани от държавата, в максимална степен с **частен капитал, използван в рамките на механизмите на публично-частното партньорство**;
- приватизация, отначало поне на миноритарни дялове (за предпочитане чрез фондовата борса), а на по-късен етап на мажоритарни дялове от повечето **държавни предприятия**, което ще доведе до привличане на **институционални инвеститори** в капиталовата им база, до назначаване на професионален мениджмънт и **независими директори**, до по-голяма прозрачност на финансовите им отчети и основните бизнес решения и в крайна сметка до **драстично намаляване на политическата намеса** в дейността им, а оттам и до по-малко възможности за корупция с държавни корпоративни средства.

Тези две мерки не изискват промени в законодателството. Те също така не зависят от реформи в правоприлагащите органи или в други органи. Необходима е само политическа решителност.

Изграждане на коалиции за противодействие на корупцията

Процесът по неутрализиране на мрежите, завладели механизмите на взимане решения в държавата, очаквано ще срещне организирана съпротива. Пропуснатите възможности за надграждане на напредъка през годините, позволиха на тези мрежи да се консолидират на надпартиен принцип и така да блокират всеки опит за по-сериозна промяна.

Фигура 7. Антикорупционна триангулация

Източник: Център за изследване на демокрацията.

В този контекст единственият път пред антикорупционните сили в България е изграждането на коалиции. Това означава активното сътрудничество на **трите основни заинтересовани страни в борбата срещу завладяването на държавата** – политици, готови да провеждат дълбоки реформи, организации на гражданското общество и международни партньори. Подобно обединение ще гарантира, че **стратегическата борба с корупцията** няма да зависи от електоралния цикъл или партийния цвят на правителството и ще остане приоритет в дневния ред на обществото.²⁰ Този подход позволява да се компенсират както отсъстващата политическа воля, така и ниският капацитет на държавната администрация, особено в контролната система. Подобна „интеграция на силите“ би довела до стратегически

ефект, като гарантира, че тактическите успехи в подобряване на управлението в България ще бъдат затвърдени чрез **повишаване на легитимността на антикорупционните усилия**, както и чрез осигуряването им с финансова подкрепа и експертни ресурси.

Всеки от участниците в тази коалиция има решаващо значение. Без **подкрепата на международните партньори**, мощните олигархични мрежи ще блокират всякакви решителни действия на правителството. Сътрудничеството с партньорските правителства, правоприлагащите органи и институциите за финансово разузнаване в Европа и САЩ е особено оправдано по отношение на икономическите престъпления (които често имат международно измерение и засягат чуждестранни инвеститори), включващи сложни схеми с участието на висши държавни служители. **Неправителствените граждански организации**, от друга страна, играят решаваща роля в насочването на обществената енергия и идеите за реформи; те също така предоставят капацитет за мониторинг и експертни познания при разработването на политики. Само с подкрепата на гражданското общество и частния сектор правителството може да отговори на необходимостта от добро управление на страната.

Разпространението на корупцията се влияе далеч не само от наказателното преследване, но и от **неформалните правила на социалната среда, които помагат или пречат на формирането на обществен консенсус за необходимостта от антикорупционни реформи**. Именно при реформирането на тези правила политиците се нуждаят от сътрудничеството на организациите на гражданското общество.

Завладяването на държавата от частни интереси може да бъде преодоляно само чрез **постоянни и координирани усилия на всички** тези реформаторски сили, намиращи се в критичните точки на българското общество и политика.

²⁰ Този подход е отдавна застъпван от Центъра за изследване на демокрацията: "Триангулацията на партньорството е може би най-краткият начин да се опише формулата за успеха на реформите в преход. Тя включва политическите реформатори, активно гражданско общество и политическа и финансова подкрепа от страна на международните партньори." Center for the Study of Democracy, "Democracy That Delivers: Ten Years Later. Unlocking the Potential of the Western Balkans", Conference Proceedings, Opening Remarks of Dr. Ognian Shentov, 16 May 2018.

